

ČUMA U HERCEG-NOVOM I NA CRNOGORSKOM PRIMORJU U XVI, XVII I XVIII VEKU

Čovek današnjice jedva da shvata pojavu epidemija jer su već duže vremena nauka i opšti civilizacioni uslovi gotovo u potpunosti istisli velike nalete zaraznih bolesti. Još pre 150 godina nije bilo tako. Rednije su mnogo više nego tadašnji ratovi, surovi ali ipak lokalni, uništavali ne samo znatan deo populacije nego i privredni život i promet dobara. To neshvatanje značaja tematike iskazuje se i na taj način što se pitanjem zaraza bave skoro samo medicinski stručnjaci dok istoričari opšteg tipa i dalje kaskaju za akcidentima događajne prošlosti, obrađujući političke odnose i čeprkajući po često neatraktivnim biografijama krupnih povesnih figura. Posledice epidemija bile su, međutim, vrlo značajne i osetne. One su menjale etničku strukturu stanovništva u nacionalno i verski mešovitim sredinama. Privredna delatnost i promet hrane i zanatsko-manufakturnih izrađevina prestajali bi, pa bi posle prvog talasa nastupao i drugi, često još teži val smrtnosti, jer je izgladneli živalj bio manje otporan prema klicama. U stalnom strahu od smrti u neuređenim urbanim, pa i ruralnim aglomeracijama, stanovništvo bi postajalo inertno i indiferentno prema svom radu, što je sve unazađivalo ljudsku egzistenciju.

Pored lokalnih, »malih« kuga, bilo je i velikih poplava smrtonosija, kad bi čitavi regioni bili obuhvaćeni orkanom zlokobnih bacila. Neke oblasti, kao neki veliki gradovi i neki nezdravi ravničarski krajevi, bili su stalni rasadnici pošasti, endemijska žarišta, u kojima bi najmanje povećanje gladi ili povećan kontakt ljudi izazivali novo izvoriste oboljenja. Takvo neugašeno vrelo čume predstavljali su, na primer, i mnogi delovi Albanije, u neposrednom susedstvu Crnogorskog primorja, a na samom tom primorju Herceg-Novu, koji je mnogo češće nego druga naselja tog priobalnog pojasa pominjan u zdravstvenoj obaveštajnoj službi Mlečana i Dubrovčana. U vreme rodni i u pogledu klimatskih uslova osrednje toplih i hladnih godina svih bolesti je bilo manje, te su čume, po pravilu, bile vezane samo za pokoje mesto i kratko-

trajne. Posle suša, nerodnih godina i neredovne proizvodnje hrane, usled ratnih ili drugih vanrednih zbivanja, morija je sticala karakter velikih udesa i pojavljivala se u trogodišnjim ciklusima.

U pogledu svog geografskog smeštaja Crnogorsko primorje bilo je pomalo bačeno u stranu, daleko od velikih kopnenih saobraćajnica, na kojima su pokreti vojske i transporti trgovaca i hadžija uvek pomalo raznosili razna oboljenja. Ta povoljnost položaja, međutim, potirana je onim prometom koji je omogućavalo sinje more. U pristaništa je stizao transport roba kako drumovima (na primer, putevima od Sofije, Novog Bezdana i Prizrena na ušće reke Bojane; od Peći, Brskova i Podgorice u Bar; preko Hercegovine u Novi), tako i na talasnim rutama iz Apulije (takode češće kažnjavane bolešću oteklina i proliva), iz Albanije, a naročito iz Aleksandrije i drugih delova severne Afrike, gde kuga i slične stomadne bolesti nikad nisu ni prestajale.

Izvorni podaci o zarazama su jednostrani, jer potiču samo od vlasti jadranskih republika Venecije i Dubrovnika, koje su imale posebne službe koje su pratile kretanje bolesti. Turci sa vrlo primitivnom zdravstvenom kulturom (sa prvim karantinom tek u XIX veku!), zadojeni orijentalnim verskim fanatizmom, nisu se čak dovoljno ni uklanjali dodirima smrti, te ni u svom istorijskom pamćenju nisu mnogo marili za zaraze. Domaći zapisi o epidemijama ostajali bi obično po marginama crkvenih knjiga, jedinih stvarno pismenih ljudi po manastirskim bratstvima. Zanimljivo je da ni revnosni zvanični analista Mletačke Republike, Marino Sannudo, u svom »Dnevniku« (1497—1533) nije zapisao mnogo vesti o širenju oboljenja u arbanaškim oblastima. Ovde su, prirodno, konsultovani arhivski spisi Dubrovnika, Kotora, Herceg-Novog, Perasta, Zadra i delimično Venecije. Izvori ne beleže uvek pojavu i razmere smrtnosti u konkretnom naselju, ali uobičajeni putevi prenošenja bakterija, zajedno sa hranom ili espapom, indiciraju njihovu pojavu. Tokom decenija podaci o javljanju zaraze postali su određeniji, naročito u pogledu lokacije. Nažalost, cifarski podaci o broju zaraženih kuća ili o umrlim žrtvama retki su za Crnogorsko primorje. Tu su čume više bile česte nego katastrofalne.

Crnogorsko primorje je u XVI, XVII i XVIII stoleću priznavalo vlast dveju velikih stranih sila — Osmanlijskog Carstva i Mletačke Republike. Zdravstvena situacija je za istoričare mnogo privlačnija u oblastima pod dominacijom Turaka, s obzirom da su mnogo civilizovaniji Mlečani raznim merama i dovođenjem lekara bivali u stanju da lokalizuju i vremenski ograniče trajanje zaraze. Te mere ovde neće biti predmet ispitivanja jer su one svuda bile manje-više slične gde se vijorila zastava Krilatog Lava. Grad hercega Stjepana na Sutorini pao je konačno u ruke azijskih zavojevača početkom 1482. godine. U to vreme (posle pada Skadra, 1478) Ulcinj i Bar su se već nalazili pod pojačanim pritiskom istih osvajača, da bi pali pod njihovu vlast u leto 1571.

godine. Risan, duboko u bokokotorskom fjordu, predao se Turcima za vreme Barbarosinog povraćaja Herceg-Novog 1539. godine, ali je prvi i oslobođen, 1684. Risan se kad je reč o rednjama kuge gotovo i ne sreće u istorijskim izvorima.

Za vreme velike zaraze juna 1497, kada su bila obuhvaćena sva veća mesta Italije, Keln u Nemačkoj, Istra, Senj i neka druga mesta, bolest se ušuljala i u važna pristaništa, u Drač i Valonu.¹ S ovim mestima su naročito Ulcinj i Bar održavali intenzivni, dnevni kontakt. Treba pretpostaviti da su u listu zakuženih mesta tada upisani i Bar i Ulcinj, ako ne i Herceg-Novi. Tragovi kuge od 1497. nisu još bili ni uklonjeni a nova velika rednja 1503. potresla je mediteranski svet. Pomor je opet počeo na vrlo frekventnoj italijanskoj strani, mada je jedan trogodišnji ciklus oboljenja trajao i u samom Otomanskom Carstvu, na primer u Makedoniji, još od 1501. godine.² Oktobra 1502. morija je davila narod i u severnoarabanaškoj luci Lješ.³ U Kotoru se bolest oglasila maja meseca, od bakterija prenesenih iz Aleksandrije u Barletu, a potom preko Jadrana.⁴ Jedan testament načinjen u Kotoru jula 1507. govorio je o otkrivanju smrtonosne bolesti, o velikoj panici i o razbežavanju Kotorana na sve strane.⁵ Nije isključeno da je tada «nemoći» bilo i u susednom Herceg-Novom, jer ima pomena o čumi i u Mostaru, dakle u Hercegovini.⁶

Južna Hercegovina je zabeležila i jednu lokalnu kugu u Trebinju, u jesen 1524. godine.⁷ Nema heurističkih mogućnosti da se ustanovi da li se ona proširila i u susedni Novi, mada je ova kasaba održavala stalnu vezu sa trebinjskim krajem koji ju je i hranio. Čumu u gradu na ulasku u Boku Kotorsku treba registrovati u privrednoj 1531—32. godini. Prva vest o bolesti u tom mestu nosi datum od 19. oktobra 1531. kad je Dubrovački senat odobrio svom prodavcu soli u Novom da na svoje mesto može postaviti koga hoće, jer je u gradu desetkovala kužna neman. Ona je s proleća 1532. harala i u Kotoru. Možda je u zalivu postojao trogodišnji ciklus kuge koji se naizmenično javljao u raznim naseljima

¹ Odnosaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom. prihćeno i izvađeno iz rukopisnih listonisih Marina Sanuda, Arkiv za povjestnicu južnoslavensku, kni. V, Zagreb, 1859, 6.

² B. Hrabak, Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600, Istorijski glasnik, 1—2/1957, 25—26.

³ Marina Sanuda Odnosaji, Arkiv VI (1863), 220.

⁴ R. V. Katić, Pojave kuge u Crnoj Gori i objašnjenje njene epidemiologije, Istorijski zapisi 3—4/1959, 169—70; R. V. Katić, O pojavama i suzbijanju zaraznih bolesti kod Srba od 1202. do 1813. godine, Beograd, 1965, 65—66.

⁵ R. V. Katić, Pojava, 170—1; R. V. Katić, O pojavama, 66.

⁶ Vl. Corović, Mostar i njegova sipska pravoslavna opština, Beograd, 1933, 19.

⁷ Historijski arhiv u Dubrovniku (u daljem tekstu: HAD), Cons. rog. XXXVII, 245^a od 23, XI 1524.

regije odnosno i u Hercegovini, u kojoj se čuma manifestovala 1. maja 1529, mada nije isključeno da su ubistvene klice 1531. prenesene morem.⁸

Pedesete godine XVI veka počele su slabim žetvama, koje su, sa promenljivim ishodima, trajale dve decenije. Godine 1533. pomora je bilo na više strana u Hercegovini (Mostar, Nevesinje, Neretva do Gabele),⁹ te ne treba isključiti mogućnost da se čuma izmigoljila i u drugoj hercegovačkoj luci, Herceg-Novom. Jedan zapis iz 1559. godine podseća da je svuda kosila smrt.¹⁰ Godinu dana ranije i u susednoj Italiji vladala je velika oskudica, te se širila bolest »petekije«, a poplave reka su svakako kvarile i vodu za piće.¹¹

Sa ratnom 1570. godinom počinje period intenzivnijih rednji kužnih bolesti. Tih meseci vrednost života nije mnogo vredela, s jedne strane u velikoj arbanaškoj trgovačkoj i ratnoj luci Valoni,¹² a s druge u Hercegovini, posebno u Nikšićima.¹³ U središtu ovih zaraznih epicentara nalazio se Herceg-Novi, koji je poslovao sa obe strane. Početkom naredne godine zaraza je obuhvatila celu Boku Kotorsku. U Kotoru i njegovoj okolini čuma je usmrtila oko 3500 ljudi, a teško je pogodila i Herceg-Novi. Tu su se varošani razbežali, a ulice su opustele. Poslovni dodir sa susednim Dubrovnikom je prekinut.¹⁴ Pomor u Novom, celoj »Sklavomiji« i komšijskoj Albaniji zabeležili su i francuski diplomatski izveštaji.¹⁵ Juna 1572. godine i u Vatikan su stigli glasovi da je život u Kotoru zaprečen kugom.¹⁶ Kuga je bila unesena u Kotor avgusta 1571. sa četom francuskih najamnika koji su se povukli iz Ulcinja i neko vreme proboravili u turskoj floti. Bolest se povratila januara 1572. i trajala je šest meseci. Kad je prestala izbrojano je kotorsko

⁸ B. Hrabak, Kuga, 28.

⁹ Isto, 30.

¹⁰ Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, knj. I. Beograd, 1902, 190, br. 603.

¹¹ S. Romanin, Storia documentata di Venezia. I- VI, Venezia, 1857, 246.

¹² B. Hrabak, Jevreji u Albaniji od kraja XIII do kraja XVII veka i njihove veze sa Dubrovnikom, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja I, Beograd, 1971, 73.

¹³ B. Hrabak, Kužne rednje u Bosni i Hercegovini 1463—1800, Istorijski zbornik, II, Banjaluka, 1981, 11.

¹⁴ Istorija Crne Gore, knj. III, sv. 1, Titograd, 1975, 57—58; vid. i: M. Milošević, Boka Kotorska, Bar i Ulcinj u kiparskom ratu, Boka, IV, Herceg-Novi, 1972, 22.

¹⁵ F. Charière, Négociations de la France dans le Levant, t. III, Paris, 1853, 244.

¹⁶ A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia, t. II, Zagreb, 1875, 60. — Za Kotor vid. Archivio di Stato, Venezia (u daljem tekstu: ASV), Senato Mar, R. XLI, fol. 85^v od 7, VII 1572; R. Kovijanić — J. Stjepčević, Kulturni život staroga Kotora, knj. II, Cetinje, 1957, 13.

stanovništvo, koje je tada iznosilo samo 1572 osobe.¹⁷ Te bolesti bilo je na opustošenom kotorskom području i tokom 1573. godine.¹⁸ Naredne godine čuma se ponovo pokazala u južnoj Hercegovini, posebno u Popovom polju.¹⁹

Epidemije sledeće decenije u regionu počele su u Valoni. S proleća i u leto 1580. pilepčiva smrt rascerala je svet u tom značajnom pristaništu i tek meseca septembra stanje se u velikoj utovarnoj luci počelo normalizovati.²⁰ Šest godina kasnije neke kuće u Župi (Grblju) spaljene su po dogovoru između kotorskih vlasti i Turaka jer su bile okužene. Bolest je sprečavala redovan kontakt između turskih podanika i kotorske pijace, posebno kad je reč o kupoprodaji soli.²¹

Februara 1596. nekima iz Kupara bilo je zabranjeno da otplove u Bar, jer je kuga u tom mestu besnela.²² Rednja koja je vladala u Hercegovini 1599—1600. godine uvukla se i u Herceg-Novi i u Risan.²³ Septembra — oktobra 1604. zabeležena je jedna snažna epidemija od Carigrada do arbanaške obale, koja je u svoje smrtonosne krugove obuhvatila i luku Lješ²⁴ i Ulcinj.²⁵ Sledeća zaraza pogodila je na Crnogorskom primorju u proleće 1611. i Novi; zbog bolesti je dubrovačko Vijeće umoljenih još 26. februara obustavilo svaku razmenu Dubrovčana sa muslimanima i hrišćanima susednog pristaništa.²⁶ Dve godine docnije dubrovački utovar prosa u severnoarbanaškoj luci Lješ^u prekinut je zbog pojave oboljenja.²⁷

¹⁷ G. Novak, *Commissiones et relationes venetac*, t. IV, Zagreb, 1964, 88, 111 i 157 (finalne relacije).

¹⁸ M. Milošević, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj*, 31.

¹⁹ HAD, Cons. rog., LXII, 238 (17. V 1574), 267; B. Hrabak, *Kuga*, 31. Dve godine kasnije stanovništvo Venecije je gotovo prepolovljeno, počev od januara 1576 (G. Cappellelli, *Storia della Repubblica di Venezia*, vol. IX, Venezia, 1853, 216—220).

²⁰ HAD, Lett. Pon., IV, 37 od 22. VII 1580; B. Hrabak, *Jevreji*, 73. — Zaraza je u Herceg-Novom mogla doći ne samo morem iz Albanije, nego i kopnom iz Dubrovnika, u kome su se sticali mnogobrojni karavani iz duboke unutrašnjosti Balkanskog poluostrva i lađe iz dalekih prekomorskih krajeva. Nauka je ustanovila niz velikih rednji koje su potrestle Dubrovnik u XVI stoleću: maja 1500 (preneta iz Rima), 1503 (iz Aleksandrije, preko Barlete), 1506, 1526—27 (iz Ankone, 20.000 žrtava) i 1528 (naročito na Stonu), marta 1533 (prenesena iz Turske), 1539. i 1540, 1543 (pomrlo 90% življa na Pelješcu), 1545, februara 1572, juna 1573 (na Pelješcu), 1585 (R. Jeremić — J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, knj. 1, Beograd, 1938, 91—99). Treba pretpostaviti da su bar najveće čume, kao što je bila ona 1526—28, svakako zagospodarile i susednim Novim.

²¹ G. Novak, *CRV*, IV, 414, 420, 421.

²² HAD, Niv. canc., LXXXVI, 24 od 8. II 1596.

²³ G. Novak, *CRV*, V (1966), 314.

²⁴ V. Vinaver, *Privilegije grada Bara*, *Istorijski zapisi*, br. 1/1962, 63.

²⁵ B. Hrabak, *Kužne rednje*, 14.

²⁶ Isto, 14.

²⁷ R. V. Katić, *O pojavama*, 67—68. — U Albaniji je zaraze bilo i 1617. i 1623. godine (Isto, 68 i 69).

Juna 1617. kuga je otkrivena u Kotoru, na lađama koje su doplovile iz Albanije.²⁸ Od tada, pa tokom pune dve godine, čuma je povremeno harala na Crnogorskom primorju, kao i u Elbasanu i drugde (Gacko, Sarajevo i čak Budim).²⁹

I u leto 1622. bakterije crne smrti unesene su u Boku KotorSKU brodovima koji su krcali teret u Albaniji.³⁰ Četvrtoga septembra kotorski knez javio je da je 11 dana posle izbijanja bolesti od kuge umrlo troje u Perastu i jedan u Tivtu.³¹ Peraštani su se razbežali u okolinu, tako da je nastalo mučno stanje, tim pre što su neki Peraštani nastavili sa starom praksom da plove i u neka mesta Apulije,³² zemlje u kojoj je zaraze takođe uvek bilo na pretek. Sumnja da u Herceg-Novom tinja zarazna vatruština postojala je i krajem maja 1623, kad je kotorski lekar upućen da pregleda leševce umrlih muslimana; lekar je zaključio da nije reč o kugi nego o običnim petekijama i o «mal di mazzucco»,³³ mada su često takve karakteristike navođene i kod čume. Krajem te decenije (1629) bilo je većeg ili manjeg umiranja u više crnogorskih sela,³⁴ ali mletačke vlasti koje su odmah reagovalе sanitetskim merama nisu konstatovalе da se zaraza udomaćila i na susednom primorju. Sledeće godine jedna strašna rednja usmrtila je u Veneciji 46.489 žitelja,³⁵ što bi značilo otprilike svakog trećeg stanovnika. Godine 1635. kuga je zahvatila neka naselja prema Boki KotorSKOJ, ali je prošla bez posledica po ovu tada dosta gusto naselјenu regiju. Stradala je Podgorica, gde je registrovano 60 žrtava.³⁶

Mada su muslimani Herceg-Novog i Risna svake jeseni išli po žitarice u često zakuženu Albaniju, novembra 1641. bolest nije prenesena u Boku.³⁷ Nje je sledeće godine bilo u Crnoj Gori, a 1644. Dubrovčani su zabranili kontakt sa zaraženim Herceg-Novim.

²⁸ HAD, Lett. Pon., XII, 116 od 28. VI 1617; V. Vinaver, Turska i Dubrovnik u doba španske invazije Jadranskog mora (1617—1619), Istorijski glasnik, 1952, 131.

²⁹ V. Vinaver, Turska i Dubrovnik u doba španske invazije Jadranskog mora (1617—1619), Istorijski glasnik, br. 1—4/1952, 31.

³⁰ B. Hrabak, Kužne rednje, 16.

³¹ HAD, ASMM, XVII, 4., № 2210/13, Kotor, 4. IX 1622. knez P. Matipjero.

³² HAD, Lett. Pon., XIII, 97 i 98.

³³ ASV, Collegio V. Secreta Relazioni, busta LXXVI, providur zdravstva u Dalmaciji Lorenzo Kontarini duždu, 13. VI 1623, sa izveštajem iz Kotora od 27. maja. — Obustava prometa Konavala sa turskim susedstvom 18. avgusta 1623; HAD, Cons. rog. LXXXVIII, 196; čak i marta 1624. Nevljani, osumnjičeni zbog zaraze, prolazili su Konavlima u pravcu Carina i Trebinja pod dubrovačkom stražom; Cons. rog. LXXXIX, 12 od 4. III 1624.

³⁴ G. Stanojević, Vijesti o kugi u Crnoj Gori u prvoj polovini XVII vijeka, Istorijski zapisi, br. 4/1964, 757—58.

³⁵ G. Cappelletti, n. d., X (1853), 205—206; S. Romanin, n. d., VII (1858), 306.

³⁶ G. Stanojević, Vijesti, 758.

³⁷ HAD, Lett. Pon., XVII, 79—9' od 30. XI 1641.

Tokom 1647. kuga je morila hercegnovski kraj preko jedne godine. Virus je u grad prenesen iz Trebinja i najpre je sredinom leta jedno dete za svega jedan dan umrlo od crnog prišta na vratu. Niko nije pretpostavljao da je po sredi čuma, pa se pokojnikovu rodbina slobodno kretala po varoši, bez ikakvog ograničenja.³⁸ To je bilo dovoljno da se bacili rašire. Kad je više njih naglo okončalo, kožar Selim Alić iz Tople sa još dva Turčina preneo je kožne robe preko Trebišnjice u ljubinjski kotar, u očekivanju da vradžbinama prenesu i odagnaju vrućicu u susjedni kadiluk. Kamo god je prošao buknuo je oganj smrti, jer je kožar i sam bio zaražen. Bolest su širili i Novljani koji su se sklanjali iz svog grada u okolinu, na čist zrak. Iz Novog i Trebinja pomor se tokom jeseni i s proleća proširio po najvećem delu Hercegovine. U samom Herceg-Novom oktobra 1647. bilo je zaraženo 28 domova, a narednog meseca još devet novih. Razmahivanju zla mnogo su doprineli mletački hajduci-uskoci svojim diverzijama u dubinu Hercegovine i transportom plena.³⁹ U proleće 1648. čuma se ugnezdila po mnogim selima oko Herceg-Novog (Podi, Bogdeviči, Brest i druga), a u leto je zavila u crno i Mojdež, Bijelu i ponovo Novi. Krajem godine u novskom podgrađu još je bilo zaraze: tu je označeno 40 zakuženih kuća, u gradu 42, a po selima 200. Širenju bede pomogla je glad,⁴⁰ prva posestrima crne smrti gotovo na svim geografskim širinama.

Početkom jeseni 1657. proneo se u Dubrovniku glas da se kuga javila u Herceg-Novom.⁴¹ O njenim učincima nema bližih obaveštenja. Septembra 1659. zarazu su u Novi uneli oni koji su se vratili sa plovidbe po arbanaškoj obali. Varošani su se razleteli po polju, pa su se posledice oboljenja smanjile u gusto naseljenim četvrtima. U isto vreme čuma je utvrđena i u Skadru, Ulcinju i Baru, ali i na većem prostranstvu Otomanskog Carstva, u Sofiji, Prokuplju i Novom Pazaru, a i u Dalmaciji i Italiji.⁴² Zaraza se u Herceg-Novom ponovo javila 1662, kad su je svojim upadima u Hercegovinu doneli mletački hajduci-uskoci.

³⁸ Đ. Orlić, Dubrovačke vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku, Sarajevo, 1956, 54—55.

³⁹ Đ. Orlić, Komentar dubrovačkih vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku, *Acta historica medicinae*, V, 1 (1961), 94; B. Hrabak, »Zličić« iz Herceg-Novog i zulumčarenje na uštrb dubrovačke treovine 1600—1667, *Boka*, XII (1980), 90. — O širenju čume od strane mletačkih hajduka-uskoka maja — juna 1648, vid.: HAD, Lett. Pon., XIX, 163—4, 169—9'.

⁴⁰ Đ. Orlić, Komentar, 94. — Zaraze je bilo i u Popovu (Lett. Pon., XIX, 163).

⁴¹ Đ. Orlić, Dubrovačke vijesti, 56; Đ. Orlić, Komentar, 94 (barka sa dva umrla iz Albanije).

⁴² HAD, Lett. Pon., XXII, 233—4 od 10. IV 1659. generalnom providuru Dalmacije u Splitu. — O zarazi u Albaniji i da je hajduci mogli razvući po mletačkoj državi znalo se u Kotoru još sredinom 1659 (HAD, Lett. Pon., XXII, 206'—7 od 17. VII 1659).

Već s proleća 1673. u Ankoni su pravili teškoće dubrovačkim lađama, jer je postojala sumnja da se robom nose i klice, s obzirom da je bolest utvrđena u Albaniji, na primer u delu nasuprot Krfa.⁴³ Juna te godine smrtnost je još bila znatna u Albaniji, a prvih dana jula zaraza se udomila i u sekstercijima Venecije.⁴⁴ Februara 1675. crna smrt je svojom britkom kosom lebdela u više balkanskih zemalja, pa i u Skadru, Ulcinju i Baru.⁴⁵ Na sajmu u Senigaliji bolest je izbila iz robe dovučene iz Albanije.⁴⁶ U jednom pismu poslatom iz Dubrovnika u Rim štedljiva vlastela se žalila da će novim pomorom u Albaniji i Dubrovnik neko vreme biti isključen iz svetskog trgovinskog prometa; za Osmanlijsko Carstvo je rečeno »da zaraza nikad ne manjka u susednoj sultanovoj zemlji, sad na jednoj sad na drugoj strani«.⁴⁷ Početkom naredne godine bolest je ponovo ustanovljena u Podgorici.⁴⁸ Aprila te godine u Herceg-Novom i u Dračevici umrle su 62 osobe od one srdobolje koja je značila početak kuge. Toga leta »nemoć« iz Albanije posetila je Crnu Goru.⁴⁹ U proleće 1677. rednja se uvrežila i u Popovu polju, da bi novembra meseca opustošila neka naselja od Popova sve do Mostara. Godinu kasnije umiralo se zbog kuge širom Hercegovine, posebno u Nikšićima i Korjenićima, pa i u dva-tri sela na dan i po hoda od Risna.⁵⁰ U Popovu je boljka usmrćivala još oktobra 1677. godine.⁵¹

Endemijska žarišta su se gladne 1690. godine svuda aktivirala. Januara su Albanija i primorje severnije od nje još bili zdravi.⁵² Početkom avgusta registrovani su smrtni slučajevi zbog čume u Skadru. Krajem meseca bolest je već uveliko redila u gradu i u dva susedna sela.⁵³ Kuga je početkom leta ovladala i Trebinjem.

⁴³ HAD, Lett. Pon., XXVIII, 235 (29. VI 1673), 236 (3. VII 1673)

⁴⁴ HAD, ASMM, XVII s., sv. XI/2, № 1254, fol. 93 od 24. I 1675; sv. XI, № 1698/19, Venecija, 5. I 1675; Lett. Pon., XXIX, 43' od 22. II 1675.

⁴⁵ HAD, ASMM, XVII s., sv. XV, № 1564, dubrovačka vlada Stijeno Gradiću u Rim.

⁴⁶ HAD, ASMM, XVII s., sv. XV, № 1600, dubrovačka vlada Mihi Sorkočeviću-Bobaljeviću u Veneciji.

⁴⁷ HAD, ASMM, XVII s., sv. VI, № 588.

⁴⁸ Isto, sv. VII, № 747, opat St. Gradić, iz Rima 12. II 1676; Lett. Pon., XXIX, 131' od 28. XII 1675.

⁴⁹ Đ. Orlić, Dubrovačke vijesti, 60—1. — Opat S. Gradić iz Rima 21. maja 1676. o zarazi u Albaniji i o zaustavljanju dubrovačkih brodova zbog toga u Ankoni; sv. VII, № 754.

⁵⁰ Đ. Orlić, Dubrovačke vijesti, 61; Orlić, Komentar, 96; HAD, ASMM, XVII s., № 1053, St. Gradić iz Rima 8. X 1678; XXVI, № 724/209, Dubrovnik, 31. X 1676, Mihi Sorkočeviću; XXXII, № 1752/15; Lett. Pon., XXX, 49' (5. VI 1677).

⁵¹ HAD, Lett. Pon. XXX, 90' od 4. X 1677.

⁵² B. Hrabak, Kužne rednje, 22.

⁵³ Istorijski arhiv u Herceg-Novom (u daljem tekstu: AIHN), Političko-upravni spisi mletačke arhive (u daljem tekstu: PUMA), sv. VII, № 528 (Budva, 8. VIII 1690), 581 (31. VIII 1690).

Krajem avgusta tu je umiralo prosečno 14 lica dnevno. Do toga vremena bacilna stihija ugušila je preko 3.000 ljudi i pomor se dalje nastavljao.⁵⁴ Vest o tome stigla je u susedni Novi sa znatnim zakašnjenjem, tek 26. avgusta.⁵⁵ Sredinom decembra uz Hercegovinu epidemijom su bili zahvaceni i Podgorica, Skadar i Bušati.⁵⁶ U Boki se pouzdano znalo da se krajem oktobra ili početkom novembra 1690. čuma odazvala u sultanovom selu Orahovcu (između Perasta i Dobrote), ili tačnije u naselju Ljutoj, u neposrednoj blizini Orahovca. Tada je nje bilo i u Baru, Trebinju, i u Skadru.⁵⁷ U Albaniji je 1690—1692. ostvaren nov trogodišnji kužni ciklus.⁵⁸ Sušne 1691. godine zaraza je, pored severne Albanije, zahvatila i Podgoricu. Kao posledica velike pometnje u narodu zemlja nije bila dovoljno poorana i zasejana, pa se osećala glad, čak i u susednom Kotoru, gde je pooštrena zdravstvena preventiva. Kuga je svom žestinom besnela i u Baru.⁵⁹ Herceg-Novom je bolest »podarena« svakako namirnicama iz bliže Hercegovine, na primer iz Trebinja i Popova, gde je zaraza nesumnjivo utvrđena sredinom aprila 1691.⁶⁰

U Albaniji i u drugim delovima Osmanlijske Imperije bilo je smrtonosne vrućice i oktobra — novembra 1693. godine.⁶¹ Marta sledeće godine, inače sušne, kuga se oglasila na Carinama, u neposrednom susedstvu Herceg-Novog.⁶² Teško da je i tada ovu značajnu luku mogla mimoći smrtnost zbog čume. Sredinom marta 1698. godine Hercegovina nije izbegla zlu kob, tako da je morija desetkovala živalj u Drobnjacima i Nikšićima.⁶³

Potom se kuga bila pritajila na Crnogorskom primorju pune dve decenije. Jedino je harala u Herceg-Novom u februaru i prvih

⁵⁴ B. Hrabak, *Kužna rednja*, 22—23.

⁵⁵ IAHN, PUMA, VII, № 51.

⁵⁶ B. Hrabak, *Kužne rednje*, 24; G. Stanojević, *Dalmacija u doba morejskog rata 1684—1699*, Beograd, 1962, 185. — Kuga je 1690. bilo u raznim delovima Otomanskog Carstva i o toj zarazi su Dubrovčani pisali i papi (HAD, ASMM, XVII s., № 1203, sredinom septembra 1690).

⁵⁷ IAHN, PUMA, VII, 293, 423 i 433; 453 i 624; 553; S. Antoljak, *Orahovac (Boka Kotorska)*, Boka, XI (1979), 65.

⁵⁸ R. V. Katić, *O pojavama*, 71. — Kuga u Albaniji redila je aprila 1692 (Istorijski arhiv u Kotoru — u daljem tekstu: IAK, UPM, XII, 319', Kotor, 8. IV 1692).

⁵⁹ R. V. Katić, *Pojave*, 171; R. V. Katić, *O pojavama*, 71.

⁶⁰ ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 711, Trogir, 18. IV 1671; HAD, ASMM, XVII s., № 2132/108, knez Bernard Mar. Kaboga.

⁶¹ HAD, Lett. Pon., XL, 41' od 4, XI 1693, dodatak uputstvu Nikoli Greljeviću, upućenom po žito u Napulj.

⁶² B. Hrabak, *Kužne rednje*, 24.

⁶³ HAD, ASMM, XVII s., sv. LXX, № 2125/21, Junije Ant. Rastić iz Konavala.

dana marta 1707. godine.⁶⁴ »Proizvodnja« masovne smrti obnovljena je juna 1717. u valonskom kraju, odakle je prenesena u Ulcinj. U Boki Kotorskoj su odmah preduzete striktno profilaksične mere, naročito za brodove.⁶⁵ Godine 1722. rednja je konstatovana u Albaniji, odakle je čuma prenesena i u Ulcinj, u prvoj dekadi maja, nadovezujući se na glad.⁶⁶ Iz istoga vrela bolest se do jeseni proširila i u neka mesta Srbije.⁶⁷ U jesen se iz Albanije zaraza širila ka Skoplju, Nišu, Prijepolju, Pljevljima i Trebinju,⁶⁸ a na Crnogorskom primorju prva erupcija smrtnosti javila se u prometnom Baru i okolini. Kad su neki na jednoj barci izbegli iz Bara i hteli da pristanu u Herceg-Novom, lučkim organima u tom mestu naredeno je da upotrebe i silu samo da se lađica ne ukotvi u luci.⁶⁹ U Albaniji i Baru bolest je trajala i od januara do jula 1724. godine.⁷⁰

Godine 1730—32. avet bubonske smrti hodila je po Bosni, Hercegovini i Srbiji, a poslednje godine toga ciklusa iz Hercegovine se proširila i po Crnoj Gori. Sanitetskim merama Kotor je tada bio pošteđen nesreće.⁷¹ Paštrovići su stradali aprila 1732. godine.⁷² Nije jasno kako je prošao Herceg-Novi, gde se nije primenjivala tolika predohrana, jer je izvozna roba stalno iz unutrašnjosti pristizala u luku, te se nije mogla odmah smestiti sva u karantin. Sigurno se može tvrditi da je čuma buktala u jesen 1732. u Draču,⁷³ 1733. u Kavaji,⁷⁴ s proleća 1734. u Tirani,⁷⁵ a godine 1735. ponovo u Draču.⁷⁶ Sledeće, 1736. godine kuge je opet bilo u severnoj Albaniji, u Skadru i u nekim pograničnim delovima Crne Gore. Još decembra 1736. Mlečani su proveravali zdravstveno sta-

⁶⁴ IAHN, PUMA, XXV, 173 od 2. III 1707.

⁶⁵ IAK, UPM, XXXVIII, 579 od 28. VI 1719.

⁶⁶ HAD, Lett. Lev., LXXI, 77 od 10. V 1722. Franu Pasareviću, konzulu u Draču.

⁶⁷ B. Hrabak, Kužne rednje, 25.

⁶⁸ IAK, UPM, XLI, 24 (28. XI 1723); IAHN, PUMA, LXXV(II), 39

⁶⁹ IAHN, PUMA, LXXVIII, 39 i 73.

⁷⁰ IAK, UPM, XLI, 835 (23. I 1724), 839° (9. II 1724), 852 (17. VIII: kuga je prestala u Baru), 840° (7. III 1724), 861 (do Tirane i Kruje); IAHN, PUMA, LXXXI, 15 (i Spič i Skadar).

⁷¹ R. V. Katić, Pojava kuge, 171—2. — Kuga 1730. u Bosni i Hercegovini, 1731. u Sarajevu, marta 1732. u Sarajevu i oko Stoca (V. Vinaver, Trgovina Bara, Bijelog Polja i Podgorice sa Dubrovnikom, 1720—1760. Istorijski zapisi, br. 2/1953, 475).

⁷² ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 712, N° 77, Spič, 13. IV 1732.

⁷³ V. Vinaver, Trgovina Bara, 475.

⁷⁴ IAHN, PUMA, CX, N° 70.

⁷⁵ V. Vinaver, Trgovina Bara, 476.

⁷⁶ IAHN, PUMA, CXVIII, N° 107.

nje u Baru.⁷⁷ Zaraze u tom gradu i u Skadru stvarno je bilo oktobra te godine.⁷⁸

Peta decenija počela je (1740) sa zarazom u Tirani, koja se dovukla i do Boke Kotorske. Za nekog Omera Sklopovića, koji je sledeće godine doplovio iz Albanije, u Dubrovniku su kazali da je prispeo »iz ognja živog od kuge«. Te 1741. godine čuma se jače proširila i po Hercegovini, kao što je javljeno iz Kotora 18. novembra iste godine.⁷⁹ Povećanim prometom sa arbanaškim primorjem, ali i kopnom (Skadar, Podgorica), Bar je, pored Herceg-Novog, takođe postao jedno od legta kužne bolesti. Prilepčivo oboljenje u Baru je ustanovljeno i u jesen 1741. Odećom je zaraza iz Bara prenesena u Paštroviće, a iz takođe zakuženog Ulcinja klice je u Spič donela neka žena, koja je zatim tu i preminula. Na takve vesti u Kotoru su odmah preduzeli predostrožnost prema Paštrovićima. (Na sličan način smrtnih slučajeva, ali usamljenih, bilo je i u mrkojevićkom selu Dobroj Vodi kraj Bara, 1737. godine.) Bolest se tokom 1741. proširila diljem Hercegovine, posebno u Nikšićima i u Drobunjaku.⁸⁰ Početkom 1742. godine čume je još bilo u Albaniji, u Skadru i Skadarskoj Krajini, u Ulcinju, Crnoj Gori i Nikšićima.⁸¹ Septembra 1743. i septembra 1744. dubrovački konzularni predstavnik u Draču izvestio je svoju vlastelu o pojavi kuge.⁸² Neka infektivna boleština usmrtila je 1744. god. nekoliko osoba i u Zupcima i Kremendolu, u neposrednom susedstvu Herceg-Novog,⁸³ gde su se sa uspostavom mletačke uprave (od septembra 1687) zdravstvene prilike znatno popravile. Juna 1748. čuma se opet javila u Ulcinju⁸⁴ i Baru. Dnevno je od nje u

⁷⁷ R. V. Katić, *Pojave*, 171; Katić, *O pojavama*, 72—3; M. I. Milošević, *Nosioci pomorske privrede Kotora prve polovine XVIII vijeka*, *Godišnjak Pomorskog muzeja Kotora*, IX (1960), 119.

⁷⁸ J. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685—1782)*, Cetinje, 1952, 106. — Tridesetog decembra 1737. vladika Sava odgovorio je kotorskom vanrednom providuru, povodom neke ranije kuge u Paštrovićima i u Baru, da Crnogorci u Bar ne idu ni u mirno, zdravo doba (*Isto*, 115).

⁷⁹ V. Vinaver, *Trgovina Kotora*, 476, 470 (pitanje karantina za Baranc).

⁸⁰ R. V. Katić, *Pojave*, 171, 172—3, 173—4, 179; R. V. Katić, *O merama za suzbijanje epidemija u Crnogorskom primorju u periodu od XV do XVIII veka*, *Istorijski zapisi*, br. 1—2/1958, 71; *Istorija Crne Gore*, knj. III, sv. 1, 531.

⁸¹ R. V. Katić, *Pojave*, 175—6; *Istorija Crne Gore*, III — 1, 531 (M. Vasić). — Kuga u Skadru i Dubrovniku: *IAHN, PUMA*, CXLII, № 17 i 77.

⁸² *Had. Lett. Lev.*, LXXV, 194' (26. IX 1743); LXXVI, 25 (28. IX 1744). — Jedno pismo iz Herceg-Novog 15. februara 1743. o čumi u zaleđu (V. Vinaver, *Trgovina Bara*, 476).

⁸³ M. Crnić-Pejović, *Jedno naselje hercegnovske opštine u XVIII veku: Mojdež po dokumentima Arhiva Herceg-Novog, Boka*, X (1978), 45.

⁸⁴ *IAHN, PUMA*, CXLIX, 344 (obaveštenje iz Skadra).

Baru umiralo četiri do šest lica.⁸⁵ Bar je ponovo pogođen kugom 1751. godine.⁸⁶

Bar je u pogledu sanitarnog uređenja tada predstavljao tipičan osmanlijski grad. Neuređena kanalizacija, kad su se otpadne materije iz nužnika, kuhinja i kupatila valjale po prolazima između kuća i tu zadržavale, predstavljala je izvor raznih bolesti, pa su i epidemije kuge tu nalazile pogodno tle. Barani su, ipak, shvatili da im zaraza dolazi preko seljaka koji su stizali sa namirnicama u njihovo naselje, pa su mesto za kupoprodaju odredili izvan zidina, ispred gradske kapije.⁸⁷ Iskaznice da u Baru ne vlada morija izdavali su brodovima i putnicima određeni katolički sveštenici, na primer 1745. mesni paroh Filip Debelja.⁸⁸

U Albaniji, posebno u Kavaji (u pravcu Drača), zaraze je bilo i 1755. godine.⁸⁹ Nije potvrđeno da je ona eventualno prenesena i u Ulcinj ili Bar. Slično je bilo i marta 1761. kad je pomor vladao u Draču, Kruji i Tirani.⁹⁰ Svakako zbog epidemije u Hercegovini mletačke vlasti su januara 1763. odredile kontumac od 40 dana za robu iz Boke, Albanije i Dubrovnika. Ta je odredba ponovo obnarodovana novembra iste godine,⁹¹ kao i 26. januara sledeće.⁹² Od 1764. do marta 1765. u Popovu polju je preminulo od kuge gotovo 200 ljudi, u Stocu 300, u Ljubinju 50. Oktobra 1765. pokopano je u Trebinju za nekoliko dana devet žrtava, a krajem meseca u Zupcima tri. Meseca novembra čuma je redila u Trebinju, Herceg-Novom, Podgorici, Dajbabama i Draču i tek je sredinom februara 1766. uglavnom prestala u Trebinju, Zupcima i Podgorici.⁹³ Kotorsko obaveštenje o smrtnosti u Podgorici dalo je sledeće podatke: simptomi su se pokazali sredinom jula, tokom septembra bolest se stižala, a novembra je ponovo uzela maha; svega je pomrlo 423 lica, svi muslimani osim dvojice pravoslavnih hrišćana. Pomor se u Podgorici ponovio septembra 1766.⁹⁴ Još

⁸⁵ G. Stanojević, Prilozi istoriji kuge sredinom XVIII vijeka u Albaniji, Hercegovini i Crnoj Gori, Glasnik Etnografskog instituta SANU, XXVI, Beograd, 1979, 150.

⁸⁶ Istorija Crne Gore, III — 1, 531 (M. Vasić).

⁸⁷ Đ. Bošković, Stari Bar, Beograd, 1962, 215, 204.

⁸⁸ V. Vinaver, Pomorstvo Ulcinja u XVIII veku, Istorijski zapisi, br. 1/1963, 64.

⁸⁹ HAD, Lett. Lev., LXXIX, 83' (još oktobra 1754), 114'—15 od 31. V 1755 (kuga u dvema skadarskim kućama); G. Stanojević, Prilozi za istoriju kuge, 150.

⁹⁰ Naučna biblioteka u Zadru, Zbirka oglasa, kut. I, 28. III 1761.

⁹¹ B. Hrabak, Kužne rednje, 30.

⁹² Historijski arhiv u Zadru, Stampe, 14 b, № 116, terminacija soprintendanta nad zdravstvom, 30. I 1763, m. v.

⁹³ Sl. Mijušković, Zdravstvena obavještajna služba u Boki i kretanje zaraze u Hercegovini i Podgorici 1765—1766, Acta historica medicinae, III, 1—2/1963, 66—8, 69—76.

* G. Stanojević, Prilozi za istoriju kuge, 150—1.

pretposljednog dana godine mletačke vlasti su za robu iz Boke i Dubrovnika imale karantin od 21 dan zbog čume koja je prita-
jeno postojala u Podgorici i Bjelopavlicima.⁹⁵ Nema podataka da
li je ovim snažnim i dugotrajnim zarazama bilo pogođeno podru-
čje Bara i Ulcinja. Ipak se zna da je jedan barski trgovac umro
od kuge u dubrovačkom lazaretu, kad se sa bratom vratio iz
Bosne. Godine 1767. bolest je iz Crne Gore prenesena u Orahovac
kod Perasta.⁹⁶

Sledeća decenija počela je sa kugom u Skadru i Podgorici
(gde je umrlo 180 ljudi), odmah 1770. godine.⁹⁷ U Skadru se bolest
pokazala 25. maja i nju je uneo neki trgovac vinom; potom je
prenesena u Podgoricu ali i u Bar. Još krajem novembra bolest
je harala od Skadra preko Podgorice do Spuža i Nikšića.⁹⁸ Oktobra
1771. čuma je ponovo usmrćivala u Podgorici.⁹⁹ Tokom obeju
godina bleđa kosačica desetkovala je varošane u Baru.¹⁰⁰ Ken-
cem 1773. ona se ponovo pokazala u Skadru,¹⁰¹ koji je održavao
stalnu putničku i tovarnu vezu sa Barom. Od marta 1775. do
februara 1776. Ulcinj je bio pod udarom velike zarazne boljke,
pa je čak sto domova bilo zakuženo.¹⁰²

U vreme katastrofalnog pomora 1782—3. godine, koji je na-
ročito pogodio Bosnu i Hercegovinu, Crnogorsko primorje se ne
pominje u istorijskim izvorima, mada je postojalo malo moguć-
nosti da se sačuva i ostane postrani. Opasnost je pretila ne samo
donošenjem hrane i od trgovačkih karavana koji su stizali sa kop-
na u luke, nego i sa morskog pravca. Na primer, kuga je 1782.
bila unesena u Veneciju robom dovezenom iz Aleksandrije u režiji
nekih tuniskih trgovaca.¹⁰³

Za poslednju deceniju XVIII veka ima manje podataka. Ipak,
zna se da su tokom 1795. neki zaraženi Arbanasi bili kliconoše u
velikom delu Hercegovine, pa i u Bosni. U Albaniji, konkretno
u Draču i Kavaji, kuga je harala i marta 1798. godine.¹⁰⁴ Teško je
pretpostaviti da su se Bar i Ulcinj baš tih godina uzdržavali od
trgovačkih veza sa severnom Albanijom i da su na vreme mogli
biti obavesteni o opasnosti, kad gotovo nikakve zdravstvene služ-

⁹⁵ B. Hrabak, Kužne rednje, 32.

⁹⁶ V. Vinaver, Trgovina Bara, 471, 476.

⁹⁷ G. Stanojević, Prilozi za istoriju kuge, 151. — I u ostalom delu
Turske, odakle je bolest brodom prenesena u Dubrovnik: HAD, Lett. Lev.,
XCI, 38' (6. april), 68' (juna u Dubrovniku).

⁹⁸ R. V. Katić, Pojave, 176—7.

⁹⁹ M. M. Bašeskija, Ljetopis (1746—1804), preveo M. Mujezinović, Sa-
rajevo, 1968, 43.

¹⁰⁰ Istorija Crne Gore, III — 1, 531.

¹⁰¹ B. Hrabak, Kužne rednje, 33.

¹⁰² Isto, 34.

¹⁰³ S. Romanin, Storia documentata di Venezia, t. VIII, Venezia, 1859,
292.

¹⁰⁴ B. Hrabak, Kužne rednje, 38—9.

be nije bilo u državi sultana sa Bosfora. Nedostatak izričitih vesti ne uklanja sumnje i nedoumice.

Mada čuma nije birala žrtve, izvesno je da su gradska naselja mnogo više stradala od seoskih regiona, jer su bila prenapučena i u njima je, u Otomanskom Carstvu, vladao pravi primer nehigijene, što je potpomagalo širenje zaraze. Ceste gladne godine su se takođe znatno teže podnosile i sa većim posledicama u varoši nego na selu. Umesto starog stanovništva, koje je izumiralo već od XVI veka, čak i u oblastima pod mletačkom upravom, Arbanasi su bili sve češći gosti koje je sredena urbana sredina, sa većom mogućnošću lakše zarade, privlačila i omogućavala im egzistenciju, pogotovo ako su bili ili postali muslimani. Nestajali su pre svega Latini ili slavizovani Latini, kojih je naročito bilo u Baru, Ulcinju i Kotoru. Tako su i zaraze uticale na promenu stanovništva na Crnogorskom primorju.

S u m m a r y

PLAGUE IN HERCEG-NOVI AND ON THE MONTENEGRO COAST IN THE 16th, 17th AND 18th CENTURY

Dr Bogumil HRABAK

The paper deals with the epidemics of plague during the 16th, 17th and 18th century in the Bay of Kotor, Bar, Ulcinj and the towns from which the disease was most frequently brought such as: Shkodra, Durres and the towns of Herzegovina, in particular Trebinje, Dubrovnik as well as Venice, Ancona and the others. There are also data about the outbreak of plague in Podgorica, Drobniaci, Bjelopavlići etc.

It may be said that there was hardly a decade in which plague did not take its tribute at least once. Sometimes the epidemic spread very rapidly and over a very vast area, and often it took a lot of time to overcome the disease. For instance around Trebinje and in the greater area of Herceg-Noví people died of plague from the autumn 1647 to the end of 1648. It was similar in 1764 that is 1765 when the disease spread in Herzegovina, Podgorica and Herceg-Noví.

Plague was usually brought from Albania, Bar, Ulcinj, but also from Dubrovnik, Ancona and the other towns.

Plague often followed the periods of famine killing the people already exhausted by famine.

The city population suffered from this disease much more as the cities were overcrowded, and the poor hygienic conditions in the Turkish Empire contributed to the spreading of the disease.

The disease was mainly spread by the merchants and seamen.

Numerous measures of protection were taken, in particular keeping in quarantines, even to 40 days, both of the passengers and goods arriving from the infected areas.

Instead of the old population, that started dying out as early as in the 16th century, even in the areas governed by the Venetians, the Albanians were attracted by the deserted urban settlements which offered better living conditions, specially if they were, or decided to become, Moslems. Thus the epidemics had an impact on the changes of the population along the Coast of Montenegro.